

КАТЕГОРІЯ ПРЕДСТАВНИЦТВА ТА ПРИВАТНЕ І ПУБЛІЧНЕ ПРАВО

Інститут представництва відомий багатьом галузям права (цивільному, трудовому, корпоративному, сімейному тощо).

Однак, звичайно, йдеться лише про представництво як правовий інститут, тобто, представництво у об'єктивному значенні, що здається недостатнім, оскільки, як практично кожна правова категорія, пов'язана з діяльністю суб'єктів права, представництво проявляється у двох значеннях: об'єктивному і суб'єктивному.

У об'єктивному значенні представництво – це правовий інститут, сукупність правових норм, що опосередковують суспільні відносини, пов'язані з певною діяльністю, яку одна особа здійснює від імені і в інтересах іншої особи. У суб'єктивному значенні представництво, або точніше, право на представництво, – це сукупність суб'єктивних прав (суб'єктивне право) однієї особи діяти від імені іншої.

Виходячи з методологічного посилення про необхідність розрізняти категорію «представництво» у об'єктивному та суб'єктивному значенні, звернемося тепер до загальної характеристики цього поняття.

Серед міжгалузевих ознак представництва як правового інституту (представництва у об'єктивному значенні) називають такі: інститут представництва регулює стосунки, у рамках яких одна особа (представник) юридично допомагає іншій особі у набутті та реалізації суб'єктивних прав і обов'язків останнього у його відносинах з третіми особами; така діяльність здійснюється в інтересах того, кого представляють; сама можливість, зміст і межі зазначеної допомоги визначаються повноваженням – суб'єктивним правом представника; в процесі здійснення повноваження представник діє стосовно до третіх осіб; в результаті здійснення повноваження для представника не виникає правових наслідків стосовно третіх осіб [1, с.7].

Спіраючись на вказані вище визначальні риси представництва як об'єктивної категорії, можна дати загальне визначення його як правового інституту.

Представництво – це правовий інститут, який опосередковує відносини, що виникають у зв'язку з діяльністю однієї особи від імені та в інтересах іншої особи, спрямовані на реалізацію прав та обов'язків того, кого представляють.

Що стосується представництва як суб'єктивної категорії, то тут можна назвати такі ознаки: представництво – це можливість (суб'єктивне право) однієї особи діяти від імені та в інтересах іншої особи; це суб'єктивне право має подвійну природу, будучи спрямованим як зовні (право виступати перед третіми особами від імені того, кого представляють – повноваження), так і всередину (право зобов'язувати того, кого представляють, своїми діями щодо третіх осіб); за своєю сутністю суб'єктивне право на представництво є немайновим (організаційним) правом.

З врахуванням сказаного можемо дати визначення представництва як суб'єктивної категорії.

Представництво у суб'єктивному сенсі – це сукупність прав особистого (особисто-організаційного) характеру вчиняти дії від імені і в інтересах іншої особи.

Діяльність представника у процесі представництва є юридичним фактом, котрий може бути визначений як сукупність правомірних дій представника, які здійснюються в інтересах того, кого представляють, щодо третіх осіб, котрих повідомлено про представницький характер дій, і спрямовані на набуття або здійснення прав і обов'язків того, кого представляють, з безпосереднім правовим результатом для останнього.

У зв'язку із вказаними вище властивостями та багатозначністю представництва у літературі була висловлена точка зору, згідно з якою сутність представництва полягає в діяльності представника замість того, кого представляють, а призначення представництва – у встановленні правового зв'язку між третіми особами і тим, кого представляють. Правовідносини, що складаються між тим, кого представляють, і представником є лише передумовою для представництва. Тільки з того моменту, коли представник починає діяти, виникає саме представництво [2, с.225].

На нашу думку, тут потрібне уточнення стосовно того, про яке «представництво» йдеться. Якщо про представництво в об'єктивному значенні, то тоді наведена позиція здається не зовсім коректною, оскільки таке представництво, як кожен правовий інститут, існує незалежно від діяльності чи бездіяльності учасників відносин, котрі цей інститут регулює. Для його існування достатньо сукупності норм права, що регулюють відповідну групу відносин [3, с.26].

Якщо мається на увазі «суб'єктивне право на представництво», то таке право виникає з моменту виникнення певних обставин (юридичних фактів) – укладення договору, видання адміністративного акта, що також має місце до початку діяльності представника. Але якщо «представництво» трактувати як сукупність правовідносин, що виникають у процесі і у зв'язку з діяльністю представника в інтересах того, кого він представляє, то тут, дійсно, є правильним твердження, що такі відносини виникають лише з моменту, коли представник почав здійснювати свою «представницьку» діяльність в інтересах іншої особи.

Для того, щоб з'ясувати, котре з наведених розумінь представництва найбільш точно відповідає його сутності, варто звернутися до тлумачення сутності цього поняття.

Загалом підходи до визначення сутності представництва можуть розглядатися з позицій двох основних концепцій: концепції «дій» і концепції «правових відносин».

Концепція «дій» свого часу набула значної популярності у радянській цивільно-правовій науці. Фактично саме вона стала теоретичним підґрунтям легального визначення представництва під час другої кодифікації цивільного законодавства колишнього СРСР у 1961-1964 рр.

Ця концепція інтерпретує представництво як діяльність, тобто, сукупність дій, що полягають у здійсненні угод та інших юридичних дій однією особою (представником), що діє у межах повноваження від імені іншої особи – того, кого представляє (принципала). Тобто представництво з'являється і має місце тоді, коли представник здійснює певну діяльність від імені іншої особи [4, с.239; 5, с.214, 220].

Але цього твердження недостатньо для з'ясування юридичної сутності представництва. Адже фактично йдеться лише про зовнішню форму представництва, його зовнішні прояви, а не про його зміст.

Іринагідно слід зазначити, що при трактуванні представництва тільки як діяльності у вигляді укладення угод, практично неможливо розмежувати представництво (як дії щодо укладення угод) і саму угоду, що здійснена від імені того, кого представляють. І те, й інші поняття позначають певний процес, потребуючи разом з тим уточнень і конкретизації.

Це свідчить про недостатню теоретичну обґрунтованість концепції «дій», котра не розкриває у повному обсязі юридичну сутність представництва, а характеризує лише його зовнішню сторону.

Тому виправданим здається трактування представництва як правових відносин.

Ця позиція знаходить підтвердження і при оцінці перспектив розвитку цивільного законодавства.

Порівнюючи чинне та перспективне цивільне законодавство України, слід звернути увагу на те, що ст.62 Цивільного кодексу України 1963 р. дає перелік суттєвих ознак цивільно-правового представництва, характеризуючи його як сукупність дій представника, але не містить визначення поняття цієї категорії. При цьому юридична природа представництва також залишається поза увагою законодавця.

Натомість новий ЦК України містить і визначення представництва, і вказівку на його сутність. Його ст.227 вказує, що представництвом є правове відношення, у якому одна сторона (представник) зобов'язана за повноваженнями вчинити правочин від імені іншої сторони, яку вона представляє.

Але, розглядаючи представництво як правове відношення слід враховувати, що фактично воно являє собою складну систему правовідносин.

Зокрема, існують «внутрішні» правовідносини між сторонами представництва, які складаються між представником і особою, яку він представляє. Підставами виникнення таких правовідносин є угода між цими особами (наприклад, договір доручення) або інший юридичний факт, передбачений законом (адміністративний акт, народження дитини).

Діючи від імені і в інтересах того, кого він представляє, представник вступає у стосунки з третьою особою. Це – «зовнішні» правові відносини. Підставами їхнього виникнення є наявність у представника повноваження на представництво і вчинення ним дій в інтересах того, кого він представляє.

Нарешті, дії представника породжують юридичні наслідки безпосередньо для того, кого представляють. Це – третій вид правовідносин, що виникають у процесі представництва. Підставою виникнення цих правовідносин є конкрет-

ний нравочин, укладений представником від імені і в інтересах того, кого він представляє [6, с.121–123].

У цій системі правовідносин найважливішим елементом є внутрішні правовідносини, оскільки саме в них відображається специфіка представництва. Підставами виникнення внутрішніх правовідносин представництва є певні юридичні факти, тобто, передбачені законом обставини, що тягнуть виникнення, зміну або припинення конкретних правовідносин (у нашому випадку – представницьких) [7, с.496].

Слід зазначити, що стаття 62 ЦК 1963 р. не містить переліку підстав виникнення правовідносин представництва, натомість вказуючи, що повноваження може ґрунтуватися на довіреності, законі або адміністративному акті, а також впливати з обставинки, в якій діє представник (продавець в роздрібній торгівлі, касир тощо).

Ця неузгодженість усунена в новому ЦК України, у ст.227 якого вказано, що «представництво може ґрунтуватися на законі, договорі, акті органу юридичної особи або адміністративному акті». Звідси можна зробити висновок, що підставами виникнення представництва, як правового відношення, так само, як і підставами виникнення повноваження слід вважати: волевиявлення представника і того, хто бажає мати представника, відображене у договорі; юридичні факти, вказані у законі; адміністративний акт; акт уповноваженого органу, яким особі дозволяється діяти у ролі представника.

В залежності від значення волевиявлення сторін для виникнення правовідносин звичайно виокремлюють його два види – обов'язкове, яке зумовлене законом і не залежить від волі того, кого представляють, і добровільне, яке ґрунтується на волі довірителя і яке визначає повноваження представника [8, с.147].

У зв'язку з таким поділом представництва на види доцільно звернутися до класифікації правових відносин на відносини публічного та приватного права, яка у сучасній юриспруденції має важливе значення, зокрема щодо розгляду правових явищ у їх взаємозв'язку з визначенням правового статусу особи, встановленням засад реалізації нею прав та обов'язків тощо.

Характерними рисами приватного права є рівність учасників відповідних відносин, їхня ініціативність при встановленні правовідносин, вільний розсуд при обранні правил поведінки, прямо не заборонених законодавством тощо.

З врахуванням цього, приватне право визначають як сукупність правил і норм, що стосуються визначення статусу і захисту інтересів окремих осіб, які не є фігурантами держави, не знаходяться у відносинах влади – підпорядкування стосовно одне одного, рівноправно і вільно встановлюють собі права і обов'язки у відносинах, що виникають з їх ініціативи [9, с.5].

При визначенні публічного права головним є те, що однією з визначальних рис публічного права визнається імперативний метод регулювання відповідних відносин, складовими частинами якого є жорстка окресленість поведінки суб'єктів, застосування заборони дії як методу формування поведінки громадян і організацій, використання таких стимулів, як примус тощо [10, с.48–50].

Публічне право визначають як сукупність правових норм, що складають особливу функціонально-структурну систему, яка з метою урегулювання і захисту суспільних інтересів за допомогою розпоряджень переважно імперативного характеру регламентує відносини за участю держави, а також між суб'єктами, які є фігурантами держави або знаходяться у відносинах влади і підпорядкування [11, с.82–88].

Отже, правовідносини представництва можна також поділити на відносини приватного та публічного права. При цьому добровільне представництво за своїм характером є практично завжди приватно-правовим, у той час як обов'язкове представництво може бути і приватно-правовим, але частіше є публічно-правовим, що виражається у підставах виникнення, значенні волі сторін, межах розпорядження представника у виборі поведінки тощо. Якщо підставою виникнення добровільного представництва є така типова для приватного права категорія, як договір, то для обов'язкового представництва підставами є категорії публічного права: адміністративний акт, прямиий припис закону та ін.

Цим визначається і особливості передумов виникнення та складу правовідносин представництва.

Зокрема, правосуб'єктність у сфері приватного права і публічного права не є однаковою. У сфері публічного права вона визначається на засадах субординації і підпорядкування, компетенції державних органів і посадових осіб, з одного боку – а з іншого – пасивної, як правило, правосуб'єктності підвладних осіб, окресленням кола їх обов'язків та відповідальності владними актами державних органів і посадових осіб.

Має значення такий поділ і при характеристиці суб'єктного складу представництва, де традиційно виокремлюють три категорії суб'єктів: той, кого представляють; представник; треті особи.

Як третя особа може виступати будь-який суб'єкт права. Що стосується того, кого представляють, то існує думка, що це може бути будь-який суб'єкт цивільного права, у тому числі повністю недієздатний громадянин або юридична особа незалежно від наявності дієздатності [12, с.224]. При цьому іноді уточнюють, що можливість бути тим, якого представляють, у людини виникає з моменту народження, так само як юридична особа може виступати у якості такого суб'єкта з моменту її організації у встановленому порядку [3, с.233]. Але слід мати на увазі, що це загальне положення, яке стосується представництва взагалі.

При обов'язковому представництві тим, кого представляють, дійсно може бути й недієздатний, бо воля його значення не має.

Якщо ж вести мову про добровільне представництво, котре ґрунтується на волевиявленні сторін, то тут до принципала висуваються певні вимоги. Зокрема, при добровільному представництві припускається наявність і дієздатності того, кого представляють. Це пов'язано з тим, що він виражає свою волю, обираючи представника. Крім того, у волевиявленні представника при укладенні угоди висловлюється і воля цієї особи, від імені якої він виступає.

Сказане певною мірою стосується і представника, який є ще одним учасником внутрішніх правовідносин представництва. При обов'язковому представництві, де є публічний елемент, воля представника для встановлення внутрі-

них правовідносин представництва значення практично не має. У той час як добровільне представництво є результатом договору між ним і тим, кого представляють.

Поділ відносин представництва на приватні та публічні має важливе значення також для характеристики такого елементу правовідносин як їх зміст, що складається з суб'єктивних прав та юридичних обов'язків сторін.

Суб'єктивне право, яке є мірою дозволеної поведінки управоможеної особи, має свою структуру, може складатися з деяких правомочностей, тобто окремих юридичних можливостей, що складають разом міру дозволеної поведінки особи.

Поперепоною у літературі є точка зору, згідно з якою до змісту суб'єктивного права, як правило, входить три правомочності: право вимагати від іншої особи виконання обов'язку, тобто право на «чужі» дії; право на «свої» позитивні дії – можливість власної юридично значущої активної поведінки; право вимагати захисту – можливість привести в дію апарат примусу проти зобов'язаної особи.

Стосовно правовідносин добровільного представництва, положення про суб'єктивні права і обов'язки, на нашу думку, виглядає таким чином.

Головним суб'єктивним правом принципала є право на представництво і захист його інтересів представником перед усіма третіми особами або стосовно конкретних третіх осіб, вказаних у договорі про представництво. Цьому суб'єктивному праву того, кого представляють, відповідає обов'язок представника дяти відповідно до умов угоди, укладеної між ним і принципалом.

Головним суб'єктивним правом представника є надане йому принципалом повноваження дяти від імені останнього у відносинах з третіми особами.

В літературі висловлена точка зору, що повноваження представника є суб'єктивним правом, якому не відповідає конкретний обов'язок якої-небудь особи – ні особи, яку представляють, ні третіх осіб [2, с.226].

Але погодитися з такою позицією, на нашу думку, не можна. Повноваження, як суб'єктивному праву представника у внутрішніх правовідносинах добровільного представництва відповідає обов'язок принципала прийняти виконані, зокрема, прийняти на себе наслідки угоди, укладеної представником з третьою особою у межах повноважень. Може існувати також обов'язок принципала надати представникові документи про повноваження. Отже, внутрішні правовідносини добровільного представництва, як правовідносини приватного права, характеризуються взаємністю прав та обов'язків їхніх суб'єктів.

Аналізуючи характер та правову природу суб'єктивних прав у правовідносинах добровільного представництва з погляду приватного права, не можна не торкнутися такого моменту, як воля учасників правовідносин.

У літературі склалося два основні підходи до вирішення цього питання. Перший з них (природно-правовий) ґрунтується на визнанні природних, невідчужуваних прав особистості, котрі не створюються, а лише визнаються і підтверджуються нормами законодавства. Другий підхід (вольова теорія) виник як протилежність природно-правовій доктрині. Вона підґрунтям має ідеалістичну філософію Гегеля і визначає суб'єктивне право як своєрідний наказ, котрий видається об'єктивним правопорядком і дається окремій особі у її вільне розпорядження, як даровану державою владу, свободу волі у межах встановлених законом. Але якщо суб'єктивне право є дарованою дер-

жаною мірою індивідуальної волі, то, отже, держава не визнає, а створює права особи, наділяючи її двома окремими громадян і визначаючи тим самим обсяг правосудатності кожного з них, котрий може бути збільшений або зменшений на розсуд самої держави [13, с.44-45].

Принцип природженості прав, властивий теорії природного права, таким чином, замінюється принципом їх надання державою, а тому принципу невідчужимості прав протиставлена принципова можливість їх обмеження та скасування з волі держави, котрою ці права створюються.

На нашу думку, окреслена проблема не може бути вирішена без врахування поділу права на публічне і приватне, оскільки розвиток права реалізується через приватноправову та публічно-правову культуру, відбувається у двох самостійних і, водночас, тісно пов'язаних сферах. Приватне право має основою, підґрунтям природне право людини, тому держава може обмежувати його лише тоді, коли необхідним є захист прав інших індивідів. При цьому слід ще раз наголосити на тому, що для права як явища цивілізації первинною сферою є право приватне. Тобто це така правова сфера, котра не є продуктом і інструментом державної влади (і в цьому відношенні не є похідною від влади), а народжується спонтанно, в силу потреб самого життя [14, с.164-169; 15, с.16-17].

Але сфера публічно-правова враховує інтереси, перш за все, публічні, загальні, а отже - державні. І в цій сфері суб'єктивне право формується за вольовим принципом, тому що, саме держава визначає публічний інтерес. Він домінує у цих відносинах, де відбувається узгодження індивідуальних інтересів у інтересі публічному. Тому для сфери приватноправової придатною є теорія природних прав, а для публічної сфери - вольова теорія.

Отже, при визначенні і характеристиці суб'єктивних прав учасників правовідносин представництва, необхідно, перш за все, визначитися, чи це є сфера дії приватного чи публічного права.

Що стосується правовідносин добровільного представництва, то вони складаються у сфері приватного права, а тому визначення суб'єктивних прав сторін, а головне, визначення суб'єктивного права - повноваження представника діяти в інтересах принципала ґрунтується на визнанні пріоритетності волевиявлення сторін, зокрема волевиявлення того, кого представляють. Звичайно, це не означає, що держава зовсім не втручається у дані відносини. Зокрема, через обов'язкові принципи вона встановлює обмеження у публічних інтересах. Проте, сказане не впливає на визнання провідної ролі волевиявлення сторін, що і складає визначальну рису добровільного представництва як виду правових відносин.

Повертаючись до характеристики змісту правовідносин представництва, проаналізуємо юридичний обов'язок, який у літературі визначається як встановлена законом міра належної, необхідної поведінки особи [16, с.68].

Характерними особливостями юридичних обов'язків є їхня однозначність за змістом, імперативність, забезпеченість юридичними механізмами, наявність у іншої особи або осіб права вимоги виконання обов'язку, що виникає при невиконанні або

неналежному виконанні обов'язку. Юридичний обов'язок встановлюється як у інтересах уповноваженої особи, так і у інтересах усієї держави в цілому.

Структура юридичного обов'язку відповідає структурі суб'єктивного права, виступаючи його своєрідною зворотною стороною. Отже, в структурі юридичного обов'язку ми можемо виділити такі вимоги («необхідності»): вчинити певні дії або утриматися від них; знати негативних наслідків невиконання свого обов'язку; відрагувати на звернені до неї вимоги особи, що має відповідне суб'єктивне право. Думасться, що перша «необхідність» – вчинити певні активні дії або утриматися від них – містять в собі і тимому не перешкоджати уповноваженій особі у користуванні своїм суб'єктивним правом.

Взаємна зворотність суб'єктивних прав та юридичних обов'язків ставить питання про первинність однієї з цих категорій.

На нашу думку, ця проблема має вирішуватися з врахуванням поділу права на приватне та публічне. У приватному праві, звичайно, первинним є суб'єктивне право. У публічному праві, де домінує публічний інтерес, перевага має надаватися юридичному обов'язку.

Стосовно правовідносин представництва це виглядає таким чином. У добровільному представництві первинним є суб'єктивне право принципала вимагати від представника, щоб той захитав його інтереси, шляхом вчинення юридичних дій, ісередбачаючи угодою сторін. У свою чергу, для представника первинним є можливість реалізувати повноваження, надане йому принципалом. Відповідно і одне, і друге право урівноважуються обов'язками щодо другої сторони, без чого не могло б існувати і саме правове відношення. У правовідносинах обов'язкового представництва первинним є обов'язок представника діяти відповідно до привису адміністративного акту, закону. Його право на вчинення угод у цьому випадку виступає як засіб забезпечення виконання цього обов'язку.

Таким чином, врахування поділу права на приватне та публічне дозволяє більш точно визначити сутність категорії представництва, зміст відповідних правовідносин, а отже, обрати відповідний юридичний інструментарій для досягнення мети, яку має представництво як соціальне явище.

Список літератури: 1. Невгодина Е.Л. Представительство по советскому гражданскому праву. Томск, 1980. 2. Цивільне право України. Книга 1. К., 1999. 3. Гражданское право Украины. Ч.1. / Под ред. А.А. Пушкина, В.М.Самойленко. Х., 1996. 4. Советское гражданское право. Т.1. / Под ред. Д.М. Гельмана. М., 1950. 5. Братусь С.И. Предмет и система советского гражданского права. М., 1963; Советское гражданское право. Т.1, М., 1965. 6. Невгодина Е.Л. Представительство по гражданскому праву // Сов. гос. и право. 1978. №3. 7. Теория государства и права / Под ред. Н.И.Матузова, А.В. Малеко. М., 1997. 8. Цивільне право. Загальна частина /за ред. О.А. Підпригори, Д.В. Бобрової. К., 1995. 9. Харитонов Е.О., Свидашметова Н.А. Гражданское право. К., 2001. 10. Тихомиров Ю.А. Публічне право. М., 1995. 11. Харитонов Е., Харитонова О. До питання про значення дихотомії «приватне право – публічне право»// Вісник академії правових наук України. 2000. №2. 12. Цивільне право України. Кн.1./ За ред. О. В. Дзери, Н.С. Кузнецової. К., 1999. 13. Иоффе О.С. Правоотношение по советскому гражданскому праву. Л., 1949. 14. Алексеев С.С. Восхождение к праву. Поиск и решения. М., 2001. 15. Алексеев С.С. Частное право: Научно-публицистический очерк. М., 1999. 16. Алексеев С.С. Право: азбука. – теория – философия: Опыт комплексного исследования. М., 1999.

Надійшло до редакції 03.03.02